

Sándor orosz cár koronázásán, 1869-ben ő képviselte Angliát a Szezei-csatorna átadásakor. 1864-ben Garibaldi is kitüntette látogatásával a Stafford House-ban. Szeretett utazni, sokat járt külföldön.

Gróf Széchenyi Ödön (1839–1922) Széchenyi István kisebbik fia. Fiatalkorában a gépészet és a hajózás érdekelte, később a tűzoltás problémái foglalkoztatták. 1863-ban ő szervezte meg a pest-budai tűzoltóságot. 1874-ben Konstantinápolyba kapott meghívást az ottani tűzoltóság megszervezésére. Élete végéig ott élt. Erdemeiért pasa címet kapott.

Gróf Széchenyi Béla (1837–1918) Széchenyi István idősebb fia. Fiatalkorában nagy tette, hogy apja művét, a *BLICK*-et kicsempészte Angliába. Arisztokratákörökben sokat vártak tőle. 1858–59-ben azt suttozták: legyen ő a magyarok királya. Johann Kempen rendőrminiszter nem is felejtette el erről tájékoztatni őfelsége I. Ferenc József császárt. Apja halála után a fiatal Széchenyi gróf írt még egy ideig a *Times*ba, és gyakorta látogatta Lady Sutherlandet Londonban. 1861-

ben és 1865-ben országgyűlési képviselővé választották. Sokat utazott, járt Amerikában, Afrikában – szívesen hódolt vadászszenvedélyének. Oroszlánokra vadászott. 1870-ben házasságot kötött Erdődy Johanna grófnővel (1846–1872), aki második gyermekük születése után, 1872-ben gyermekágyi lázban meghalt. Béla gróf egyedül nevelte lányait. Politikai karrierje derékba tört. Geológiai kutatásokat végzett a Fertő-tónál, 1877-ben tudományos expedíciót szervezett a Távolságra Keletre. Útjáról 1880-ban tért vissza a magyar Ázsia-kutatás mindmáig legjelentősebb földtudományos kutatási eredményeivel, melyeket az expedíció később világhírűvé vált geológusa, Lóczy Lajos jóvoltából érhetett el. Erdemeiért elnyerte az Akadémia nagydíját, az MTA tiszteletbeli tagjává, a budapesti egyetem díszdoktorává választotta. 1900-ban koronaőrnek nevezték ki. 81 éves korában halt meg.

Széchenyi István ekkor már 58 éve nem volt az élők sorában.

Fenyő Ervin

LORD PALMERSTON LEVELEI* LADY ANNE MACKENZIE STAFFORDNAK

Közzéteszi Fenyő Ervin

1

1858. július 9. Piccadilly 94¹

Kedves Lady Stafford,
megkockázta a szemtelen tolokodás látszatát, nem hallgathatom el, hogy Lady Palmerston² és jómagam milyen mélyen és mennyire őszintén Önnel és szeretteivel érzünk e szörnyű megpróbáltatás³ közepette, s mennyire reméljük, hogy lelki szilárdsága elviseli azt a csapást, melyet érzelmei melege oly fájdalmasan súlyosnak ítélhet.

* A levelek lelőhelye: Staffordshire Record Office. Leltári számuk: P/28/8/17.

Kérem, ne tekintse e szavakat másnak, csupán fogadja úgy, ahogyan küldjük: barátai rokonszenvünk és törődésünk jele gyanánt.

Mélyen tisztelő híve,
Palmerston

(A levelet angol eredetiből Darányi Sándor fordította.)

1. *Piccadilly 94* – Palmerston londoni lakásának címe.
2. *Lady Palmerston* (1787/88–1869) – korábban Lady Cowper; Palmerston Lord Cowper özvegyét vette feleségül 1839-ben. Házasságukból gyermek nem született. Lady Palmerstont férje mellé temették a Westminster Abbeyben. Közlebbi adatnak nem sikerült nyomára bukkannom sem a Palmerstonról szóló életrajzi művekben, sem másutt.
3. *szörnű megpróbáltatás* – 1858 júliusának első napjaiban Lady Stafford elsőszülött gyermeke, egy kilencedik életévében lévő kisfiú meghalt. Lady Anne és George Granville házasságából három fiú- és két leánygyermek született. Lady Anne-t fia halála annyira megrendítette, hogy egy ideig a spiritizmusban keresett vigasztalást. Ezt egy különös füzet igazolja a Lady hagyatékában (Staffordshire Record Office P/28/16/6).

2

1859. március 24.⁴ Piccadilly 94

Kedves Lady Staffordom,
nagyon szeretnék némi magyarázattal szolgálni mindazokról a részletekről, melyekről tegnap este szólt nekem, és amelyekkel kapcsolatban tévedésben leledzik. Otthon találnám- és ráérne-e holnap reggel vagy vasárnap⁵ bármikor?

Tisztelő híve,
Palmerston

(A levelet angol eredetiből Darányi Sándor fordította.)

4. *1859. március 24.* – a levél megírásának időpontja igen közeli Széchenyi István Londonban nyomtatott BLICK című könyvének megjelenéséhez. A kéziratot Széchenyi Béla dupla fedelű bőrdőndben csempészte ki Londonba. 1858. november 20-án hagyta el Bécsset, s apja művét december 9-én olvasta fel Rónay Jácint (1814–1889) emigráns bencés szerzetesnek, aki ezt követően a könyv kiadásával kapcsolatos teendőket magára vállalta. A német nyelvű könyvből kétezer példányt nyomtattak. A költségeket Széchenyi István állta. A BLICK 1859. február 15-én került ki George Barclay londoni nyomdájából. Az elkészült példányokat Széchenyi Béla és Rónay Jácint Lady Stafford széles körű diplomáciai kapcsolatait igénybe véve juttatta el a nyugati világ befolyásos politikusaihoz, így valószínűleg Palmerstonhoz is. Lehetséges, bár nem bizonyítható, hogy e levélben említett esti találkozáson a Lady a névtelenül megjelent könyvről tárgyalt Palmerstonnal, vagy tapogatózó megbeszélést folytatott vele az osztrák–magyar viszonyról. (A BLICK kiadástörténetéről szóló további részleteket lásd: Rónay Jácint NAPLÓ-jában. [Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest–Pannonhalma, 1996.]) E levél háttértörténetéhez még valami hozzátartozik: 1859 márciusában Széchenyi Béla még Angliában volt. Rónay Jácint emlékirataiban március 3-i dátummal közöl tőle levelet, és Széchenyi István 1859. április 8-án Tasner Antalhoz írott soraiból (GRÓF SZÉCHENYI ISTVÁN LEVELEI, Budapest, 1891) is egyértelmű, hogy ekkor még nem tért vissza Magyarországra.
5. *holnap reggel vagy vasárnap* – március 25-én, pénteken vagy március 27-én, vasárnap.

3

1859. március 27.⁶ Piccadilly 94

Kedves Lady Staffordom,
kétségbeejtő elgondolni is, hogy szokott órájánál tovább tartóztattam odahaza – egyetlen mentességem, hogy nem tudtam, rendszeres elfoglaltságai hogyan alakulnak, s hogy mind pénteken, mind tegnap attól a zaklatástól szenvedtem, amelynek szép hölgyek és az alsóház tagjai időnként ki vannak téve – látogatóktól, akiktől nem szabadulhatnak meg oly hamar, mint szeretnének.⁷

Nagyon örülök, hogy pénteki mondandóm megnyerte tetszését.

Mélyen tisztelő híve,
Palmerston

(A levelet angol eredetiből Darányi Sándor fordította.)

6. 1859. március 27. – vasárnap.

7. Palmerston és Lady Stafford pénteken, 25-én találkoztak. A tervbe vett másnapi, 26-i folytatás azonban Palmerston elfoglaltságai miatt meghiúsult.

4

1859. szeptember 5.

Kedves Lady Staffordom,
nagyon lekötelezett a küldeményével, amelyről kezdtem azt hinni, nem is áll szándékában elküldeni.⁸

Nem hiszek a frenológiában és a koponyadudorok elméletében,⁹ hiszek viszont a fiziognómiában, ezért azt kellene mondanom a hozzám elküldött képmásról, hogy tündöklő szépségétől függetlenül – mely azonnal megragadja a szemet – a száj erőt és állhatatosságot, a homlok józan gondolkodást, a pillantása pedig belső értelmet sugall, míg az arc egész kifejezése csak úgy árasztja az érzelemmel és szívéllyességgel elegy szellemet.¹⁰

Feltett szándékom, hogy mottóul Pope¹¹ sorait írjam alá:

Reserve with Frankness, Art with Truth allied

Courage with Softness, Modesty with Pride.¹²

Remélem, megfelelően élvezi Észak éltető szeleit,¹³ magam Dél enyhébb vidékein¹⁴ szándékozom keresni a frissességet.

Mélyen tisztelő híve,
Palmerston

(A levelet angol eredetiből Darányi Sándor fordította.)

8. *szándékában elküldeni* – amint a levélből kiderül, egy arcképről van szó, mely minden biztonnyal fénykép. 1859-ben már készültek fényképek.

9. *Nem hiszek a frenológiában és a koponyadudorok elméletében* – a frenológia a kor divatos antropológiai elmélete volt, amely azt állította, hogy az emberi koponya formája, különösen egy-egy koponyadudor elhelyezkedése kapcsolatban áll az ember észbeli képességeivel és erkölcsiségével. Az elmélet érveit később a tudomány megcáfolta.

10. Gyaníthatóan Széchenyi Béla képmásáról van szó, akinek két ifjúkori fényképe is fennmaradt. A Lady ezek egyikét juttathatta el Palmerstonnak. Mivel igazolható ez? Lady Stafford levelezése 1861-ig szinte kizárólag a magyarkérdéssel foglalkozott. Széchenyi Béla és a Lady viszonya 1857-ben kezdődött. Az ifjú gróf abban az évben május elejétől szeptember közepéig tar-

tökzodott Angliában. A kapcsolat nagyon fontos volt Lady Anne-nek, aki a magyar ügy elkötelezett hívévé vált. Az öreg Széchenyi tudott fia és a Lady kapcsolatáról. 1858. november 17-én, néhány nappal azelőtt, hogy Széchenyi Béla útra kelt a BLICK maga másolta kéziratával, Széchenyi István a következő levelet diktálta fiának:

Asszonyom!

Hadd kezdjem levelemet azzal, hogy végtelenül szeretem, hogy a legélénkebben érdeklődöm Ön iránt, és hogy semmit sem kívánok annyira, mint hogy Önt boldognak tudjam. Az ösztönöz arra, hogy ilyen őszintén beszéljek, hogy Ön oly jóságos az én Béla fiamhoz, aki igazán kiváló fiatalember, és aki – ha boldoggá nem tudja is tenni a mi boldogtalan hazánkat, Magyarországot – legalább enyhíthet kegyetlen sorsán, mely a szívemet összetörte.

Igen, a mi Bélánk – a „miénknek” mondom, hiszen legalább annyira az Öné, amennyire a miénk, a feleségemé és az enyém – a legnagyobb szolgálatakat teheti nemzetiünknek, amely halódik, vagy jobban mondva: gyilkolják, de még nem múlt ki.

Béla, akinek nincs titka előttem, megmutatta nekem az Ön valamennyi hozzá írott levelét! Ó, drága Milady, mennyi ártatlanság, mennyi őszinteség sugárzik minden szavából! Az Ön nagyszerű lelke nem tudja, mi a tettetés, és hírből sem ismeri az álnokságot. Nem hiszem, hogy tévednék, amikor a világ legeslegjobb gyermekének tartom, a lehető legnemesebb érzülettel, „and the best natured being that ever was”.

Egy hang azt súgja nekem, kegyetlen gyötrelmeim és halódásom közepette, hogy Ön „a Godsend” Béla s rajta keresztül a magyar nemzet számára, mely csupán rövid ideje bontogatja vitalitását és erkölcsi erejét, ami szerencsére elkerüli hóhéraink figyelmét, de mely napról napra több reménnyel biztat, hogy nemzetünk egyszer majd újra életre támad.

Ön már betöltötte „magyar barátja” lelkét mindazzal, ami szép, nemes és nagyszerű, mivel az olyan szerelem, mely nem alacsonyodik le, bizonyosan a mennybe jut, a halhatatlanok közé.

Az égre kérem, legyen továbbra is nővére, barátnéja, bizalmasa a mi Bélánknak, s higgyen ősz hajamnak, kegyetlenül megszenvedett tapasztalatomnak, fájdalomtól fölbezett lelkemnek... Ön – ha akarja – olyan magasra emelheti ezt a derék fiatalembert, aminél magasabbra halandó nem áhítozhat, hogy övéi és hazája védelmezője, megmentője és jövője legyen.

De meg kell hogy értse, méltányolnia és támogatnia kell, ó, fenséges Nagy-Britannia csodálatos leánya, Bélával kapcsolatos szándékaimat.

So go on, straight forward, and to come at once to the point – az az óhajom, hogy Béla Angliában házasodjék – és számításból, ó, milyen alantas gondolat! – mi, magyarok, kevés kivétellel, megvetjük az aranyat, és csak szükséges rossznak tartjuk, olyasvalaminek – számításból –, amivel megmenthetjük és szolgáljuk boldogtalan hazánkat.

Ön több ízben azt írta Bélának – úgy hallom –, hogy képes volna megbarátkozni azzal a gondolattal, hogy Béla szerelmi házasságot kössön, de egy érdekházasság halálosan megsebezne. Csak örüvendezni tudok, hogy ilyen emelkedettek az érzései! Ha egy férfit sokra tartott, majd azt látja, hogy az pénzért eladja magát, ez megsemmisítő csapás egy olyan léleknek, mint amilyen az Öné.

Ha azt hihetném, hogy Béla képes olyasmire, hogy mint „a spec for a heivess” játszassa a szibaritát, míg honfitársai vérben és könnyben úsznak, akkor – hitemre! – képes lennék kioltani az életét! De amilyennek én őt ismerem, e téren nem fenyegeti veszély!

Ó, jaj, nem pénzzel lehet enyhíteni halódásunkon! Higgye el nekem, Milady, Anglia minden gazdagsága sem lenne elegendő, hogy hazánk megrabolt, tönkretett, eltörölt szabadságát, függetlenségét és fejlődését feledtesse velünk. Egyébiránt vagyonunk elég jelentős, hogy az életnek ezt az oldalát – amennyire ez lehetséges – elviselhetővé tegyük.

Azt kívánom, hogy Béla Angliában kössön házasságot és Pesten, Magyarország szívében telepedjék le, hogy központ alakuljon ki körülötte, mert erre van igazán szükségünk.

És Ön az, Milady, akinek Béla társát, feleségét meg kell keresnie, meg kell találnia!

Nem hiszem, hogy túlságosan magasra értékelném Önt azzal, ha azt mondom, jövője, védangyala lehetne egy nemzetnek, melyet nem ismernek, de amely – esküszöm Önnek – telve van nemességgel, és a legsebb jövő ígérteit hordozza.

Tavaly Bélát Angliába küldtük, hogy ott megházasodjék. Találkozott Önnel, és – ó, jaj! – vágyaink, kí-

vánságaink meghiúsultak. Hadat kéne üzenniük Önnek – de még semmi sincs veszve. Béla még igen fiatal, várhat, akár 10-12 évet is várhatna, ha a szegény magyarok ideje nem lenne olyan drága, ha nem volna szükségük Bélára és benne egy központi személyiségre. Hozza hát helyre, nagyon kérem, drága Milady, azokat a hibákat, amiket szépsége, vonzereje és érzései okoztak nekünk – szeresse Bélát lelke minden erejével, de a boldogságot a lemondás és önfeláldozás erényében keresse, és különösképpen abban, hogy buzgón töltse be azt a fennkölt hivatást, amely osztályrészül jutott, és mely nem kevesebb – higgyen szavaimnak –, mint az, hogy Magyarországot, „magyar barátja” hazáját visszaadja az életnek, az egészségnek, a boldogságnak.

Bélát olyan kemény fából faragták, biztos lehet benne, hogy készséggel megteszi, amit Ön sugall neki.

Féljen saját fiatalágától, saját érzékeitől; ne számítson egy tüzes és heves fiatal férfi természetfeletti erejére. Emeljen áthághatatlan akadályt maga és öközítse, és így olyan nyugalmat, olyan derűt fog élvezni, amit tán nem ismer, s ami csupán az erényes lelkeknek adatik meg.

Olyan jelentős javításra és fejlesztésre alkalmas birtokok eladásából ránk eső összeggel, mintegy 10 000 fonttal rendelkezünk jelenleg, melynek jóval több mint a fele Béla vagyona lesz.

Bizonyára megérti hát, hogy nem kell pénz után futnunk. És legyen igazságos, Milady, mit akar Bélától? Önzó módon azt kívánná, hogy ez a szép fiatalember Petrarca szomorú és unalmas szerepét játssza el Önnel szemben? – vagy pedig, hogy kétes hírű asszonyok, netán bukkott lányok szerelmét keresse és vásárolja meg? –, míg Ön az anyaság boldogságát élvezi, gyermekei vannak, de tudja azt is, milyen keserűség egy gyermeket elveszteni, bennünket is ez sújtott nemrégiben nagy bánattal.

Bélának egy jó családból származó, tökéletesen egészséges társra van szüksége, ez az egyik legfontosabb feltétel. Ó, ha ez Önnek egyik rokona lenne, aki hasonlít Önre, és akinek – egy magyar közmondás szerint – „elegendő a vagyona ahhoz, hogy fizesse a vacsorát, ha Béla fizeti az ebédet” (ami Magyarországon a főétkezés, míg a vacsora általában nemigen bőséges), mivel ahhoz, hogy központot hozzunk létre, gondtalanul kell élni – és akinek most 14-15 évesnek kellene lennie –, mert én azt kívánám, hogy Béla néhány év alatt még érettebbé váljék.

Íme, nagyjából ezek azok a feltételek, melyek lelketem kimondhatatlan meglepéssel töltenék el.

Mindennek a legnagyobb titokban közöttünk kellene maradnia. Béla évente vagy még gyakrabban is meglátogathatná Önt, mert Angliában – ahol a szabadság levegőjét szívhatja – kellene felnőnie, testben és lélekben, megbecsülésben és reményben.

Zavartalanul találkozhatna vele, és gáncs nélkül szerethetné, ha sikerülne Önnek megtalálnia azt, akire pesti letelepedésére szüksége van, hogy ott honfitársai boldogulásán munkálkodjék. Így biztos lehet Ön egy érzékekkel és nemességgel teli nemzet csodálatában és áldásában – és ha valaha Magyarországra látogat, mely újra életre támadt, virágzó és boldog, s éppen Béla érdeméből, akit Ön szeretett, ösztönzött és igaz barátjáné gyanánt szolgált, mondja, drága Milady, megbocsát-e majd akkor Béla boldogtalan apjának, hogy ilyen őszintén beszélt Önnel – sebet ütve talán az Ön szívében – és hogy ilyen magasra értékelté?

Isten világosítsa meg lelkét és töltse be szívét azzal a csodás nyugalommal, amit csak azok ismernek, akik elég bátrak, hogy megismerjék önmagukat, és úgy határozzanak, csupán kötelességeiknek és azoknak javára élnek, akiknek lehetőségük nyílik honfitársaikat és az emberiséget szolgálni a leghatalmasabb távlatokban.

Ha én már nem leszek, amikor Magyarország hajnala újból felvirrad, és Ön boldog lesz, mivel szolgálatot tett egy hálás nemzetnek azáltal, hogy szerette „magyar barátját”, szenteljen akkor emlékemnek egy jóindulatú könnycseppet sírom felett.

Béla átad majd Önnek néhány apró emléktárgyat Magyarországról, melyeket én küldök. Kérem, fogadja ugyanolyan jószívvvel, ahogyan én ajándékozom Önnek.

Milady,
az Ön igen alázatos és szolgálatkész híve

Bécs, Döbling 163
1858. november 17.

E levél aláírás nélküli fogalmazványváltozatát Széchenyi Béla kézírásával, Széchenyi István javításával őrizte meg az utókor. Valószínűleg diktálás útján készült, és letisztázott változatát Széchenyi Béla maga adhatta át a címzettnek, akinek lilleshalli nyaralójában 1858 decemberében a BLICK nyomtatott példányainak elkészültére várt. A Lady azonnal válaszolt:

1858. december 2.

Gróf úr!

El sem tudom mondani, milyen mélyen meghat és megindít az, ahogyan írt nekem, és beavatott szívének dédelgetett, titkos vágyaiba, Ön, aki iránt már régóta rendkívüli tiszteletet és csodálatot érzek, mint egy nagyszerű nemzet legnemesebb fia iránt.

Legelőször is hadd mondjam meg, hogy Isten segítségével bízva, szívvel-lélekkel teljesíteni fogom, amire kér.

Nem titkolhatom viszont, milyen kínosan érintett, hogy látta Béla grófhhoz írott leveleimet – hiába tanúsít irántam ennyi elnézést –, sebet üt a szívemen az a gondolat, hogy e levelek miatt talán elveszítettem az Ön becsülését, amelyre oly forrón áhítózom.

A leveleimben előforduló kifejezésekre bizonyára talál némi mentséget az, akihez szólnak, és aki ismeri azt a szenvedést – és osztzik benne –, melyből egyedül fakadhattak. Más szemében még ilyen szegényes mentséget sem találnak.

Szinte gyermekfejjel adtak férjhez haldokló fivérem akarata szerint, akit imádtam, és mielőtt Béla gróffal megismerkedtem volna, a férjem iránt érzett barátságot szerelemnek hittem. Első látásra valami delejes vonzás lett úrrá rajtam és sodort messzire érzelmeimben, mielőtt még olvasni tudtam volna saját szívemben.

Mégis, higgye el, gróf úr, hamarosan rákényszerítem magam arra, hogy jóvátégyem hibámat, ha lehetséges. Sokkal jobban szeretem az Ön Béla fiát (Önmek, az apjának, meg merem ezt vallani), semhogy föl ne tudnám áldozni a saját boldogságomat az övéért, és én sem leszek boldogtalan, ha Őt boldognak tudom. Életem leggyötrelmesebb pillanataiban sem voltam soha olyan önző, hogy azt kívánjam (ha ez egyáltalán valóra váltható lett volna), hogy ez a szerencsétlen szerelem tönkretégye az életét, melynek oly szépnek kell lennie.

A saját megpróbáltatásom – a szerelem nélkül kötött házasság – arra indít, hogy hasonló sorstól feltsem annak lánglelkét, akit – szentül hiszem – tiszta és önzetlen szerelemmel szeretek, még ha vétkezem is ellene azzal, hogy a bánat fátyla alá rejtettem – ő, én boldogtalan! – élete eme részét!

Ezért féltettem Őt egy számításból kötött házasságtól, bármilyen nemes és emelkedett célok érdekében történne is.

Soha nem fordult volna meg a fejemben az a méltatlan gondolat, hogy egy anya és apa, amilyen az Övé, pénzért akarná eladni hön szeretett fia boldogságát, Magyarországon, melyet fiainak nemes tulajdonságai minden más nemzet fölé helyeznek.

E pillanatban lehetetlen olyan fiatal lányt találni, akinél méltó kezekben lenne fia leendő boldogsága. Ki volna az? Amint be kell látunk, én soha nem lettem volna az, házasságom előtt sem.

Talán mégis fogok találni ilyen lányt valamikor, minthogy belém helyezte bizalmát.

Szükségtelen nemes hazáját dicsérnie, gróf úr! Kegyetlen szenvedései hallatán vérzett a szívem – szüntelenül imáimba foglalom, mélységes csodálatot és rokonszenvet érzek iránta. Egy napon diadalmaskodni fog gyáva ellensége fölött! Fia méltó rá, hogy az Ön nyomdokaiba lépjen mint nemzete jötevője! Bárcsak meghallgatná kéréseit az Ég!

Bocsássa meg, gróf úr, hogy ilyen hosszúra nyúlt levelem. Egyik leghőbb vágyam, hogy egy nap meglátogassam és megismerhessem magyar barátom szüleit.

Anne M. Stafford

Az eredetileg franciául írott leveleket – melyeket a Budapesti Történeti Múzeum Kiscelli Múzeuma őriz – Kovács Iлона fordította. Széchenyi István levelének leltári száma: 29 152, a Lady válaszlevele 29 153/1–4 leltári számon található. E levelekről Kosáry Domokos tesz először említést SZÉCHENYI DÖBLINGBEN című könyvében, lényegükről tájékoztat, Széchenyi leveléből magyar fordításban részleteket is közöl (Magvető, 1981; a második kiadásban a 170–172. oldalon). Ily módon Kosáry könyve segített hozzá 1984-ben, amikor Széchenyi INTELMEI-nek új kiadását szerkesztettem, hogy e levélváltást fölvegyem a kötet dokumentumai közé. A levelek ott jelentek meg először teljes szöveggel magyarul (GRÓF SZÉCHENYI ISTVÁN INTELMEI BÉLA FIÁHOZ; Magvető, 1985). Köszönet Kosáry Domokosnak és Litván Györgyné Gál Évának, aki a levelekre annak idején felhívta Kosáry figyelmét, és nekem is sokszor és készséggel nyújtott segítséget.

A levélváltást újabb nem követte, de – amint ez a BLICK kiadástörténetéből kiderül – a Lady

később is önfeláldozóan támogatta a magyar ügyet. Magyarul tanult Rónay Jácinttól, és kapcsolatai révén igyekezett elősegíteni, hogy Széchenyi István és Béla írásai megjelenhessenek angol lapokban. Széchenyi Béla arcképét azzal a céllal juttathatta el Palmerstonnak, hogy rokonszenvet ébresszen benne „magyar barátja” s a magyarság ügye iránt.

11. *Pope*, Alexander (1688–1744) – angol költő.

12. EPISTLES TO SEVERAL PERSONS (MORAL ESSAYS); EPISTLE II: TO A LADY; 277–278. sor (POETRY AND PROSE OF ALEXANDER POPE; Riverside editions); selected with an introduction and notes by Aubrey Williams (University of Florida); (Houghton Mifflin Company, Boston, 1969).

Pope idézett költeményének sorai Darányi Sándor fordításában:

„Szerénység és nyíltság, művészet szövetségben az igazsággal,
Bátorság és nyájasság, szerénység büszkeséggel.”

13. *Észak élető szelei* – a Lady családi birtokai Anglia északi részén voltak, például Lilleshallban, Staffordban vagy a skóciai Dunrobinban.

14. *Dél enyhébb vidékein* – Palmerston birtokai Dél-Angliában voltak.

5

1860. január 4. Broadlands¹⁵

Kedves Lady Staffordom,

igen lekötelezett a hozzám küldött levéllel: korábbi találkozásainkra¹⁶ tett célzásából azt hiszem, tudom, ki a levél írója.¹⁷

Ahogy lefesti Magyarország és az Osztrák Birodalom állapotát, sok tekintetben egyezik azokkal az információkkal, melyek máshonnan érkeznek hozzánk. A fiatal császár¹⁸ – úgy látszik – a „romlás útjára” lépett. Bár tartok tőle, hogy semmit sem tehetünk azért, hogy megmentjük őt és alattvalóit attól a szerencsétlenségtől, melyhez előre láthatólag az általa követett út vezet. Ha meghallgatná mások tanácsát, már korábban is a helyes utat választotta volna, mivel mindig is jó tanácsot kapott azoktól, akiktől elfogadhatta volna azt anélkül, hogy magas méltóságában meg kellett volna aláznia magát. Ám egy idegen kormány tanácsa azzal a lekezeléssel utasítatna vissza, mellyel azok hajlamosak fogadni a jó tanácsot, akiknek a legnagyobb szükségük van rá.

A lejjobbakat kívánom Magának. Találja sok új esztendő jó módban és boldogan.

Maradok őszinte híve,
Palmerston

(A levelet angol eredetiből Fenyő Ervin fordította.)

15. *Broadlands* – Broadlands, Hampshire – Palmerston szülőhelye, ahol háza volt.

16. Széchenyi István naplójának tanúsága szerint angliai útjai során többször is találkozott Palmerstonnal, így 1834. január 26-án, ugyanez év február 24-én – ekkor a Lord ebédmeghívásának tett eleget – és március 16-án.

17. *tudom, ki a levél írója* – Széchenyi István Palmerstonhoz írott leveléről van szó, melyet nagy valószínűséggel fia, Béla csempészett ki Londonba, és Lady Stafford juttatott el a címzetthez. Ő továbbította azt a levelet is, melyet Széchenyi III. Napóleonnak írt. A levelekről a kortársak is tudtak. Falk Miksa Széchenyi Istvánról szóló visszaemlékezésében (SZÉCHENYI ISTVÁN GRÓF ÉS KORA [Pest, 1868], 336. o.) megemlíti, hogy a levelek átadását egy magas állású angol hölgy vállalta, aki közeli kapcsolatban állt a Palmerston-házzal, s Párizsban telente részt vett az udvari bálokon. Kosáry Domokos Kossuth Lajost idézi (SZÉCHENYI DÖBLINGBEN [Magvető, 1991], második kiadás, 225. o.), aki 1859. december 4-i levelében azt írja gróf Teleki Lászlónak, hogy Stafford márkiné Compiègne-ben járt, találkozott a francia császárral, és Magyarországról beszélt vele. Ezt alátámasztja III. Napóleon 1859. december 18-án Lady Staffordnak írott levele, s igazolja,

hogy a márkiné a kérdéses időben valóban Compiègne-ben volt. Ekkor adta-e át Széchenyi sorait vagy máskor – nem tudhatjuk. A leveleket át kellett vennie Széchenyi Bélától, aki 1859. december 7-én indult útnak Bécsből öccse, Széchenyi Ödön társaságában. Más feltevés szerint a levelek nem a Széchenyi fiúk, hanem valaki más, talán Lord Augustus Loftus bécsi angol követ útján jutottak Párizsba. Ezt nem tartom valószínűnek, hisz ez esetben Széchenyi Béla és Ödön jelenléte indokolatlan és felesleges lett volna, hacsak Széchenyi Béla nem ragaszkodott ahhoz, hogy átvéve apja leveleit Lord Loftustól, ő adja át őket a márkinénak. Az öreg Széchenyi 1859. december 10-i naplójegyzetében megemlíti: unokaöccsének, Széchenyi Gyulának elárulta, hogy írt III. Napóleonnak és Palmerstonnak. Teszi ezt három kritikus nap után, amikor nyilvánvaló már, hogy fiai gond nélkül túl vannak a határon, és talán már Párizsban tartózkodnak. A DISZHARMÓNIA ÉS VAKSÁG (Helikon, 1988) jegyzetanyagában közlöm: „*Lord Stafford 1859-es naptárbejegyzéséből kiolvasható, hogy a Stafford házaspár 1859. december 9-én, Széchenyi Béla 12-én érkezett Londonba – minden bizonnyal Franciaországból.*” Feltevésemet módosítani vagyok kénytelen. Lady és Lord Stafford már korábban, november végén, december első napjaiban Franciaországban lehetett, különben Kossuth nem tudhatna erről december 4-én. Annyi bizonyos, hogy a Lady személyesen adta át Széchenyi levelét III. Napóleonnak. Ha Széchenyi Bélának volt szerepe ebben az akcióban – márpedig ennek ellenkezőjére semmi jel –, akkor Párizsban találkoznia kellett Lady Anne-nel. Lord Stafford naptára jelzi, hogy ő 9-én Londonban volt vagy ott akart lenni, de felesége – akinek az ifjú grófhhoz fűződő kapcsolatáról tudott, s nem ellenezte – csak később, feltehetően az ifjú Széchenyivel együtt érkezett Londonba december 12-én. Közben a francia császárnak írott levél átadása a legnagyobb titokban megtörténhetett. – A két Széchenyi fiú útjai Párizsban elváltak. Ezt Béla gróf 1859. december 19. és 23. között a Stafford család lilleshalli házából öccséhez írott levelei igazolják (MOL D 283/5 Széchenyi-Akten; Széchenyi Ödön elkobzott iratai). Széchenyi Ödönt ugyanis 1859. december 19-én délután 3 óra 32 perckor a wاتفordi vasútállomáson bizonyos Lady és Lord Ebury várta. Ide Londonból vonaton érkezett Newport, Stafford és Rugby érintésével. Vendéglátói egy majorságban, az úgynevezett „Moor Park”-ban szállásolták el. Néhány napot töltött itt. Hogy merre járt párizsi tartózkodása után, ahová még bátyjával együtt érkezett – nem tudhatjuk. A két Széchenyi fiú 1859. december 24-én látta egymást viszont Londonban. Innen indultak vissza december 28-án. Az idős Széchenyi 1859. december 31-i naplójegyzése: „*Éjjel Castor és Pollux*” – fiai Döblingbe érkezését jelzi. – De azt, hogy Széchenyi István levelei eljutottak a címzettekhez – Palmerston itt közölt sorai bizonyítják. Széchenyi levelei elvesztek vagy lappanganak. Tartalmukra csak következtethetünk. De az angol kormányfő itt közölt 1860. január 4-i soraiból tudható, hogy Széchenyi a francia császár és az angol miniszterelnök közbelépését kérte az 1859-ben még mindig jogfosztott magyarság érdekében.

Kiegészítő dokumentumként közlöm III. Napóleon francia császár Lady Anne M. Staffordnak írott levelét (Staffordshire Record Office P/28/8/1):

Párizs, 1859. december 18.

Milady!

Mélyen meghatott levele, melyet Compiègne-ből való távozása után írt nekem, és a császárné meg én örömmel értesültünk róla, hogy Ön és Lord Stafford kellemes emlékekkel távoztak Compiègne-ből. Itt küldöm annak a szarvasnak a lábát, melyet az Ön szeme láttára ejtettek el. Együttal megragadom az alkalmat, hogy kifejezzem, milyen szívosen üdvözlölnék Önt újra az elkövetkezendő évek során. Kérem, fogadja megkülönböztetett tiszteletem kifejezését.

Napóleon

(Az eredetileg franciául írott levelet Kovács Ilona fordította.)

18. *A fiatal császár* – I. Ferenc József (1830–1916) 1848. december 2-től osztrák császár, 1867-től magyar király.

1860. április 30. Piccadilly 94

Kedves Lady Staffordom,

boldog voltam, hogy ismét olvashattam gyönyörű kézírását, noha sokkal jobban szerettem volna látni az arcát, amelyhez ez a jelző még inkább illik. Reméltem, hogy viszontláthatom Madame Apponyinál¹⁹ szombat este. Nagyon fájlaltam a hírt, hogy egészsége éppúgy otthon marasztalta, mint gyásza.²⁰

Meglátogattam volna, de tapasztalatból tudom, hogy a Maga ajtaja olyan, amit a franciák *impasse*-nak²¹ neveznek. Így hát csupán abban bízhatom, hogy valamelyik estélyen hamarosan találkozunk.

Az írást, melyet mellékeltem számomra, elküldtem a *Morning Post* szerkesztőjének²² – tegyen vele, amit jónak lát.

Az osztrák kormány a jelek szerint készül valamit tenni Magyarorszáért,²³ mindazonáltal kellemesen meglepne, ha bármi lényegesre és megnyugtatóra kerülne sor.

Mélyen tisztelő híve,
Palmerston

(A levelet angol eredetiből Darányi Sándor fordította.)

19. Gróf Apponyi Rudolf (1812–1876) feleségéről, Benkendorf Anna grófnőről van szó. A magyar származású Apponyi Rudolf ekkor a Habsburg Birodalom londoni nagykövete volt. Az ő estélyükre utal a levél.

20. A gyászra vonatkozó megjegyzés különös figyelmet érdemel. Valószínű – bár bizonyíthatatlan –, hogy Lady Stafford Széchenyi István 1860. április 8-i öngyilkossága miatt maradt távol a Palmerston által említett estélyről. Más, dokumentálható családi oka e távolmaradásnak nem volt. A Lady így tiltakozhatott az ellen a hatalom ellen, mely öngyilkosságba kergette kedvese apját. Hasonlóan éles állásfoglalást jegyez fel egy későbbi esetet idézve visszaemlékezéseiben Rónay Jácint is: 1862. május 1-jén, a második londoni világkiállítás megnyitása alkalmából a Stafford House-ban rendezett estélyen Lady Anne a megjelent Apponyi Rudolf osztrák követ, valamint gróf Kálnoky magyarul nem értő magyar származású gróf füle hallatára tüntetően ékes magyarsággal köszöntötte őt.

21. *impasse* – zsákutca.

22. A szóban forgó cikk magyar vonatkozása valószínűsíthető, hiszen e levél megírásának dátuma igen közeli Széchenyi István 1860. április 8-i öngyilkosságához. A cikk szerzője az ő köreiből kerülhetett ki, de lehetett Széchenyi Béla is, akinek ez idő tájt írásai jelentek meg a *Times*-ban. A Széchenyi család élt a Ladyhez fűződő kapcsolat ilyen jellegű előnyeivel. 1859. szeptember 17-én Széchenyi Istvánnak is jelent meg cikke a *Times*-ban DUPLEX aláírással. A Magyar Országos Levéltár Széchenyi Béla iratai (P 623/VII/30) között három A HUNGARIAN aláírással *Times*-cikket őriz, melyek okkal feltételezhetően a fiatal gróftól származnak. Ő maga írja 1859. december 22-én Lilleshallból Ödön öccsének: „*A tegnapi Timesban olvashatod cikkemet* – THE UNIVERSITY OF PEST.” A cikk alján aláírás: A HUNGARIAN. Ugyanez az aláírás a *Times* 1860. február 3-i számában megjelent THE PROTESTANTS IN HUNGARY című cikk végén.

23. *valamit tenni Magyarorszáért* – Palmerston elemzése tökéletesen helytálló. Az osztrák kormányzat a solferinói vereség (1859. június 24.) és a villafrancai fegyverszünet (1859. július 11.) után még nem tudta eldönteni, hogy miképpen bánják a magyarokkal. A Habsburg Birodalom külpolitikailag meggyengült – belpolitikailag erősödni kellett. Felértékelődött a magyarokhoz fűződő viszony, hiszen 1859-ben I. Ferenc József még mindig az 1849. március 4-i olmtüzi alkotmány, valamint az 1851. december 31-én kibocsátott császári pátens alapján kormányzott. Az olmtüzi alkotmány deklarálta, hogy miután Magyarország fegyvert fogott törvényes uralkodója ellen, önálló államiségét elvesztette, fegyverrel visszahódítandó tartomány, „*az egy és oszthatatlan ausztriai császárság része*”. Az 1851. december 31-i császári pátens – érvényben hagyva az

olmützi alkotmány Magyarország különállását felszámoló pontjait – eltörölte a miniszteriális felelősség elvét, formálissá tette a parlament szerepét, és a teljes és nyílt önkényuralom bevezetését hirdette meg. A bukott francia–osztrák–piemonti háború után azonban – Lombardia elvesztését követően – felmerült, hogy a kormányzat enyhítsen a magyarok elnyomásán. 1859. augusztus 22-én Ferenc József felmentette a belügyminiszter Alexander Bachot és a rendőrminiszter Johann Kempen bárót. Kempen utóda az az Alexander Hübner báró lett, akinek magyarok iránti rokonszenve közismert volt. E napon lett kormányfő Johann Bernhard Rechberg und Rothenlöwen, aki már 1859. május 17-től a birodalmi kormány külügyminisztere volt. Személyéhez Széchenyi nagy reményeket fűzött. Ismerte Rechberget, aki 1859 júliusában még mint külügyminiszter fel is kereste őt a döblingi tébolydában. (Széchenyi István ide kapcsolódó feljegyzéseit 1859. július 22-i dátummal lásd az MTA K Kézirattárában K 290/169 jelzet alatt.) A megbeszélés negatív eredménnyel zárult. Rechberg állítólag azt mondta, hogy „*Széchenyi csakugyan azon házba való, hol most van, s nagyon jó, hogy onnan maga sem akar kijönni*”. (IDŐSB SZÖGYÉNY-MARICH LÁSZLÓ EMLÉKRATAI. In: A FÖLD MEGŐSZÜLT, I. kötet, 95. o. Szépirodalmi, 1985.) Zichy Felicia, Széchenyiné nevelt lánya is megemlékezik e találkozásról gróf Széchenyi Dénesné Hoyos Mária grófnőhöz 1859. július 28-án írott levelében: „*Rechberg Döblingben volt, sajnos nincs elragadtatva a szökellő eszméktől...*” (Östör József: A DÖBLINGI SZÉCHENYI, 361. o. Bp., 1944.) E többféleképpen is értelmezhető üzenet jelzésértékűnek bizonyult. Széchenyi István reményei hamar megghiúsultak. A császár 1859. október 21-én felmentette Alexander Hübnert, és a hivatalnokszemléletű Adolf Thierry bárót nevezte ki a helyére. A veszített háborút követő bizonytalanságot felváltotta az „erős kéz” politikája. A francia–osztrák–piemonti háború lezárásaként 1859. november 10-én Zürichben megszületett a békedekrétum is: Ausztria elveszítette Lombardiát, de Velence továbbra is a Habsburg Birodalom része maradt.

7

1861. szeptember 25. Piccadilly 94

Kedves Sutherland hercegném,
 örömmel hallom, hogy épen és egészségesen tért meg a külföldi utazás tengeri és szárazföldi viszontagságaiból, mivel pedig járt Magyarországon,²⁴ nagyon szeretném megismerni benyomásait annak az országnak az állapotáról, valamint az osztrák kormány és a magyarok nézeteltéréseiről.

Mint távoli szemlélő saját véleményem az, hogy mindketten rossz nyomon járnak: a magyarok olyasvalamit kérnek, ami a Birodalom feldarabolásával volna egyenlő, s amit ennél fogva a császár nem teljesíthet; másfelől a császár olyat kér, ami Magyarországnak éppúgy javára válna, mint az osztrák domínium többi tagjának, ezt azonban olyan önkényesen teszi, hogy megnehezíti a magyarok beleegyezését. Magyarország túl kicsi, hogy egymagában számottevő hatalom lehessen, a Birodalom egészével egyesülve viszont befolyásos része lehet egy olyan államnak, amely – ha jól kormányozzák – Európa hatalmasságainak egyike lehet; s mivel a magyarok okosabbak, értelmesebbek és rátermettebbek a németeknél, egy képviseleti alkotmány kidolgozásakor hosszú távon övék lenne a kormányzói hatalom oroslánrésze. Ezt a rendezést azonban csak is szabad akaratukból érhetnék el, amelyet törvényes képviselőik útján fejeznek ki. Attól tartok, mindkét fél süket az érvekre, és hogy a civódás nem egyhamar ül el. Ezenközben a magyarok ellenállásából egyfelől, az osztrák kormány zsarnoki távolságtartásából másfelől naponta annyi kölcsönös neheztelés és ellenségeskedés származik, hogy az összebékülés komolytalannak ígérkezik, ha egyáltalán valaha sor kerül rá.²⁵ Ezek az én nézeteim. Most viszont szeretném megismerni, helyi tapasztalatai alapján hogyan ítél Ön.

Úgy hallottuk, magyarországi útja felkeltette a Bécsben kormányzó gyáva és gyanakvó urak irigységét és riadalmaikat. Nem tudták eldönteni, hogy vajon Ön és a herceg engedelmességet prédikálni vagy ellenállást szítani érkeztek. Ha lett volna bátorságuk, legszívesebben feltartóztatják Önöket, annyira rettegnék attól, hogy bandáik magyarországi önkényeskedésére fény derül, s kétségtelenül ez volt az egyik oka annak, hogy elhozatták velünk Dunlopot.²⁶ Végző soron azonban az Osztrák Birodalom fontos és hasznos eleme az európai erőegyensúlynak, így rendkívül sajnálatos, hogy amilyen gazdag földi javakban, annyira szűkölködjék gyakorlatias államférfiakban.

Egy ideig Walmer Castle-ban²⁷ tartózkodtunk, most Shaftesburyéknek²⁸ adtuk kölcsön azzal a reménységgel, hogy a szelíd, jó levegő meg a fájdalmas emlékeikkel kapcsolatban nem álló új környezet helyrehozza megrendült egészségüket s kedélyüket; így most úton vagyunk Broadlands felé.

Tisztelő híve,
Palmerston

(A levelet angol eredetiből Darányi Sándor fordította.)

24. Lady Sutherland – korábban Lady Stafford – férjével, Lord George Granville Sutherland Leveson-Gower angol diplomatával, valamint a *Times* főszerkesztő-kiadójával, John Thadeus Delane-nel (1817–1879) 1861. augusztus 3-án útnak indult a kontinens felé – és Magyarországra látogatott. A hírt 1861. augusztus 9-i dátummal közölte először a *Pesti Napló* 1861. augusztus 10-i száma, a lap harmadik oldalán. Ugyancsak a *Pesti Napló* adta hírül 1861. augusztus 28-án, hogy az egyetemi dalárda tagjai szerenáddal tisztelték meg a Pest-Budán tartózkodó angol hercegi párt, elénekelvén nekik a magyar és az angol himnuszt. Az eseményről az 1861. szeptember 1-jei *Vasárnapi Újság* is beszámol, augusztus 24-re datálva azt.

25. 1861 szeptemberében az osztrák kormány már megtette az első, igen óvatos közeledő lépéseket a magyarok törvényes jogainak visszaállítására: 1860. október 20-án Ferenc József kibocsátotta az úgynevezett Októberi Diplomát, amely az első óvatos gesztus volt az alkotmányosság helyreállítására.

26. Graham-Dunlop, Alexander (meghalt 1892-ben) – angol diplomata, aki hosszú időt töltött Bécsben, Pest-Budán és Triesztben. 1858 és 1862 között írott jelentéseit és jegyzeteit (DESPATCHES AND NOTES) a National Library of Scotland őrzi MSS 9256–68 és 9306 jelzet alatt.

27. *Walmer Castle* – VIII. Henrik korabeli, bástyákkal körülvett tengerparti kastély Kentben. Wellington kedvenc tartózkodási helye volt, itt is halt meg.

28. *Shaftesbury*, Anton Ashley Cooper (1801–1885) – az angol parlament tagja, számos közhasznú társaság elnöke, aki az alsóbb néposztály érdekeinek érvényesítésére törekedett. 1851-től főrendházi tag, a hetedik Earl of Shaftesbury.

Kedves Sutherland hercegném,
hamarabb kellett volna megköszönnöm szeptember 30-án kelt levelét, de nyugtalan életet éltem Portsmouth és Portland,²⁹ vasba öltözött hajók meg grániterődök közt bolyongva. Nagy örömmre szolgál, ha megnyerte tetszését az a mód, ahogyan kiváltságlevelét elkészítettük.³⁰ Mindig a legnagyobb gyönyörűséggel teszek bármit, ami kedvére van; s megtudván Mr. Locke-tól,³¹ hogy mik a kívánságai a fennmaradókkal meg a női örökösödéssel kapcsolatban,³² úgy intéztem, hogy a kiváltságlevelét tervezett kitöltés előtt neki küldjék el, nehogy hiba legyen benne. A női örökösödésről szóló rendelkezés természetesen kivétel az általános szabályok és gyakorlat alól, de hisz

akinek a kedvéért tettük, az a hölgy is kivételes mindazon kiválóságainál fogva, amelyekkel túlszárnyalja neme csodált erőnyeit.

Nagyon lekötölezett azzal a világos és velős, de átfogó vázlattal, amelyet az osztrák–magyar kérdésről rajzolt, s amellyel megérteti mindkét fél erőnyeit és hibáit. Levele valóban államirat, s ha a kormány Anglia állásfoglalását akarná közzétenni bármely külföldi hatalommal szemben, most már tudom, kihez kell fordulnunk, hogy erőteljesen és megdönthetetlenül érveljünk.

Holnap Londonba utazom a kormány ülésére, pénteken azonban visszatérek ide, míg a főpolgármester össze nem hív minket november 9-én, onnan kezdve aztán három hétig vagy egy hónapig is mindannyian a városban leszünk. Van lehetősége délre jönni akkortájt? Odalenn részben még mindig ragyogó nyár van, a hőmérő 60 fokot mutat árnyékban, a nap pedig úgy tűz le a felhőtlen égboltról, mintha fogalma sem volna arról, hogy naptár is létezik a világon.

Az Ausztriából kapott beszámolóok nem bátorítanak minket arra, hogy a magyarokkal való nézeteltérések gyors és baráti rendezésében reménykedhessünk. Sajnálatos, hogy az osztrák államférfiak nem abban a korban élnek, amelyben helyük volna. Szomorú dolog, hogy az Osztrák Birodalomnak részekre kell hullania; szükségünk van rá Európában, hogy ellensúlyozza Oroszországot és Franciaországot. A mi számunkra nincs jelentősége, hogy Bécs vagy Pest-e a főváros és központ, de együtt akarjuk tartani a tagokat, mint egyazon test részeit. Attól tartok, hogy ennek a testnek több a tagja, mint az agyveleje.

Ha egész nap zuhog az eső, és már mindent megírt másoknak, amit akart, könnyörök, érdemesítsen egy gondolatra, és küldjön pár szót bármilyen papírdarabon, ami az íróasztalán a keze ügyében hever. Nagy élvezettel fogom megkapni, Magának pedig sok baja lesz azzal, hogy elküldje.

Mélyen tisztelő híve,
Palmerston

P. S.: Köszönöm szíves érdeklődését Shaftesburyékről. Jobban vannak, de egészségük nagy próbát állt ki. Néhány napra kiruccantak Párizsba egy kis színhely- és levegőváltózásra.

(A levelet angol eredetiből Darányi Sándor fordította.)

29. *Portsmouth és Portland* – Portsmouth a korabeli Anglia legnagyobb hadikikötője Hants grófságban, Southamptontól 24 kilométerre, Portsea szigetén, a Wight szigettel szemben. Kikötőjében a korabeli Anglia teljes hadiflottáját el tudták vagy el tudták volna helyezni. A kikötőben erődítmények, haditengerészeti objektumok voltak, és fejlett hajógyártás. – Portland Dorset angol grófsághoz tartozó félsziget, amelyet 26 km hosszú földnyelv köt a szárazföldröz. Hossza hét, szélessége két kilométer. Északi részén nagy kikötő és kőgát van. A kikötőt erőd védi. – Palmerston haditengerészeti szemleúton volt Portsmouth és Portland között.

30. *kiváltságlevelét elkészítettük* – Lord George Granville apja 1861 februárjában meghalt. Ő volt a Sutherland hercegi cím birtokosa, melyet halála után fia, Lord George Granville Leveson-Gower örökölt. Férje után Lady Stafford Sutherland hercegné lett. Az új cím elnyerésével kapcsolatos kiváltságlevelek, okmányok megfogalmazásáról van szó. A szerződésnek néhány nappal e levél megírásának időpontja után, 1861. október 21-én készültek el, miként azt a *The Whitehall Review* 1876. december 9-i száma közli LEADERS OF SOCIETY – HER GRACE THE DUCHESS OF SUTHERLAND című ismertetőjében.

31. *Mr. Locke* – egy ügyvédről van szó.

32. A leányági öröklés azokat a jogokat rögzítette, melyek a hercegné leány leszármazottait illeték meg Lady Anne halála esetén. Lady Sutherlandnek két lánya volt: Florence és Alexandra.